

Elektroničko nasilje među djecom i mladima: Pregled preventivnih programa

Vjekoslav Jeleč

Gradski ured za zdravstvo Grada Zagreba, Zagreb, Hrvatska

Gordana Buljan Flander, Ana Raguž, Krešimir Prijatelj i Dora Vranjican

Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, Zagreb, Hrvatska

---

Sažetak

U posljednjem se desetljeću sve veći broj istraživanja bavi posljedicama elektroničkog nasilja po mentalno zdravlje djece i mladih, a rezultati sustavno pokazuju da je elektroničko nasilje u porastu te da su posljedice po mentalno zdravlje negativne kako za žrtve, tako i za počinitelje. U svijetu, Europi i Hrvatskoj nastoje se razviti i evaluirati učinkoviti programi preventivnih aktivnosti elektroničkog nasilja usmjereni na djecu, mlade, stručnjake, roditelje i sve one koji sudjeluju u odgoju i obrazovanju djece. Zajednička su obilježja provođenja uspješnih preventivnih programa oko kojih se većina autora slaže edukacija učenika, nastavnika, stručnih suradnika i roditelja, njihova suradnja, korištenje kvalitetnih interaktivnih edukativnih sadržaja te znanja o postupanju po protokolu u slučajevima elektroničkog nasilja.

Ključne riječi: prevencija elektroničkog nasilja, obrazovni sustav, edukacija, suradnja

---

Uvod

Elektroničko nasilje oblik je nasilja među vršnjacima novije etiologije, no nedostatak konsenzusa oko njegove definicije stručnjacima i školama stvara poteškoće u identifikaciji, intervenciji i prevenciji (Bauman, 2013; Betts, 2016; Slonje, Smith i Frisén, 2012; Von Marées i Petermann, 2012). Većina definicija elektroničkog nasilja uključuje javno vrijeđanje i izrugivanje putem komentara na forumima i društvenim mrežama, dijeljenje privatnih poruka bez znanja i pristanka, objavljivanje i prosljeđivanje fotografija i/ili videa (Brewer i Kerslake, 2015), uvredljive poruke i pozive s ciljem zastrašivanja, ucjene ili prijetnje žrtvi, a može se odnositi i na širenje laži i ugrožavanje žrtvina ugleda u društvu (Machimbarrena i

---

✉ Krešimir Prijatelj, Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba, Ulica Ignjata Đorđića 26, 10000 Zagreb, Hrvatska. E-pošta: kreso.pr@yahoo.com

Garaigordobil, 2018). Sukladno navedenom, elektroničkim se nasiljem smatra „svaka zlonamjerna i ponavljana uporaba informacijskih i komunikacijskih tehnologija kako bi se nekome nanijela šteta“ (Belsey, 2012; prema Bilić, Buljan Flander i Hrpka, 2012, str. 301). Premda neke definicije vršnjačkog nasilja uključuju kriterij namjere i višestrukog ponavljanja nasilja koji moraju biti ispunjeni da se neko ponašanje karakterizira kao zlostavljanje, Walker (2014) sugerira da se prihvaćena definicija vršnjačkog nasilja koja uključuje i aspekt namjere ne može u potpunosti primijeniti na razumijevanje elektroničkog nasilja, s obzirom na to da ono ne mora uključivati namjeru da se nekome nanese šteta ili bol.

Istraživanja pokazuju da postoje sličnosti, ali i razlike između tradicionalnog i elektroničkog nasilja. Naime, većina autora smatra da se spomenuti oblici nasilja među mladima u određenim aspektima preklapaju (Kowalski, Giumetti, Schroeder i Lattanner, 2014), a neki da je elektroničko nasilje podvrsta nasilja među vršnjacima (Notar, Padgett i Roden, 2013). Međutim, rezultati provedenih istraživanja o povezanosti tradicionalnog i elektroničkog oblika nasilja nisu se pokazali posve konzistentnima. Tako primjerice Olweus i Limber (2018) iznose kako većina mladih izjavljuje da osobe koje su prema njima bile nasilne na internetu nisu ujedno i osobe koje su bile nasilne prema njima i u školskom okruženju, odnosno da postoji značajna razlika između počinitelja tradicionalnog i elektroničkog oblika nasilja, naročito u populaciji adolescenata. Schneider, O'donnell, Stueve i Coulter (2012) navode kako je gotovo dvije trećine mladih koji su doživjeli elektroničko nasilje ujedno bilo i žrtvama nasilja među vršnjacima, dok je trećina žrtvi tradicionalnog oblika nasilja među vršnjacima u školi istovremeno bilo i žrtvama elektroničkog nasilja. Slični su rezultati dobiveni i drugim istraživanjima u kojima se viktimizacija tradicionalnoga vršnjačkog nasilja u školama pokazala visoko povezanom s viktimizacijom elektroničkog oblika nasilja među mladima (Espelage, Rao i Craven, 2013; Velki i Kuterovac Jagodić, 2016), odnosno da se uključenost u tradicionalni oblik nasilja, bilo kao počinitelj ili žrtva, pokazalo snažnim prediktorom uključenosti u elektroničko vršnjačko nasilje (Athanasides, Baldry, Kamariotis, Kostouli i Psalti, 2016).

Određeni kontekstualni i empirijski aspekti elektroničkog nasilja slični su tradicionalnom obliku vršnjačkog nasilja, no važno je istaknuti i određene razlike (Bilić, 2014). U kontekstu specifičnosti elektroničkog nasilja autori ističu njegovu kontinuiranost (izloženost nasilju tijekom vremena), doseg (s obzirom na broj ljudi koji vide nepoželjan sadržaj) i mogućnost anonimnosti počinitelja (Myers i Cowie, 2019; Peebles, 2014). Motivi za upuštanje u elektroničko nasilje nisu značajno drugačiji od onih za tradicionalno nasilje, a to su u većini slučajeva ljubomora/zamjerenje, predrasude (Mishna, Cook, Gadalla, Daciuk i Solomon, 2010; Myers i Cowie, 2019) te želja da se žrtvi naštetiti ili na neki način uznemiri (Ackers, 2012). Elektroničko nasilje može biti prisutno među učenicima u školi, a da su učitelji, nastavnici, stručni suradnici, ostali zaposlenici škole i učenici nisu svjesni toga da se događa (Kavuk-Kalender i Keser, 2018). U školama postoji veća

vjerojatnost da će netko od učenika ili nastavnika svjedočiti vrijeđanju ili fizičkim napadima između učenika nego kod elektroničkog nasilja, kada žrtva može duže vrijeme primati neželjene poruke vrijeđajućeg sadržaja, a da nitko tome ne svjedoči (Waasdorp i Mehari, 2019). Autori poput Cotter i McGilloway (2011) napominju kako tradicionalni oblik vršnjačkog nasilja prestaje kada žrtva i počinitelj nisu u neposrednoj blizini (npr. u školskom okruženju), što kod elektroničkog nasilja nije slučaj, s obzirom na to da je žrtva izložena nasilju i kad nije fizički blizu počinitelja. Navedena obilježja elektroničkog nasilja pridonose postizanju dodatne moći počinitelja, dok se žrtva dovodi u neravnopravnu i naizgled bezizlaznu poziciju (Bilić, 2014). Sukladno tome, Völlink, Bolman, Dehue i Jacobs (2013) navode kako se djeca u poziciji žrtve elektroničkog nasilja osjećaju bespomoćno, odnosno percipiraju da ne postoji mogućnost prekida prema njima usmjerenih zlostavljačkih ponašanja.

Važno je naglasiti da elektroničko nasilje predstavlja posebnu opasnost s obzirom na to da ima doseg koliko i tehnologija koju počinitelj i žrtva koriste. Neprestana uključenost velikog broja ljudi na komunikacijske uređaje otežava kontroliranje, a time i prevenciju zlostavljačkih ponašanja putem interneta (Morgan, 2013). U slučaju elektroničkog nasilja snaga počinitelja ne leži u fizičkoj nadmoćnosti nad žrtvom, kao u tradicionalnom nasilju, već u tehnološkoj snalažljivosti i upućenosti, što stvara novu dinamiku između počinitelja i žrtve, ali i odgovornih osoba koje gube moć nad počiniteljem kada ne mogu pratiti korak s tehnološkim novostima. Šteta koja se nanosi žrtvi vidljiva je neograničenom broju promatrača koji mogu javno svjedočiti žrtvinoj boli i poniženju te sami postati počinitelji ako se uključe u zlostavljanje žrtve (Starcevic i Aboujaoude, 2015). Nasilje koje se odvija putem interneta i nepostojanje fizičkog kontakta između počinitelja i žrtve onemogućuje svjedočenje počinitelja žrtvinoj emocionalnoj reakciji koja je vidljiva prilikom nasilja uživo, čime se smanjuje vjerojatnost osjećanja empatije sa žrtvom od strane počinitelja. Izrugivanje, širenje laži i slična ponašanja upućena prema žrtvi uživo rezultiraju vidljivom reakcijom koja počinitelju šalje poruku o utjecaju na žrtvu i neprihvatljivosti takvog ponašanja (Hinduja i Patchin, 2011). Također, poruke koje se dostavljaju elektroničkim putem ne prate paralingvistički znakovi i govor tijela koji primatelju poruke pomažu da bolje shvati namjeru i smisao poruke, već se interpretacija prepušta primatelju (Ackers, 2012). Istraživanja dodatno naglašavaju da svjedoci elektroničkog nasilja i sekundarni počinitelji elektroničkog nasilja (pojedinci koji prosljeđuju dobiveni eksplicitni ili povrjeđujući sadržaj) pokazuju manje empatije s dobi i višom razinom obrazovanja (Myers i Cowie, 2019).

Djeca koja su bila zlostavljana putem elektroničkih uređaja dosegnu adolescenciju ili mlađu odraslu dob bez dobivanja adekvatne pomoći i podrške prihvaćaju da se elektroničko nasilje ne sankcionira striktno ili se u nekim slučajevima uopće ne sankcionira (Cowie i Colliety, 2010; Orel, Campbell, Wozencroft, Leong i Kimpton, 2017), što upućuje na važnost djelovanja na

elektroničko nasilje na cjelokupnoj društvenoj razini. S obzirom na navedenu važnost razumijevanja i prepoznavanja obilježja i posljedica elektroničkog nasilja, ovaj će rad biti usmjeren na pregled istraživanja elektroničkog nasilja među djecom i mladima, odnosno primarno će se osvrnuti i razmotriti prevenciju u školskom okruženju. Također, rad će pružiti kratak pregled rasprostranjenosti i posljedica elektroničkog nasilja.

Rasprostranjenost elektroničkog nasilja

U recentnoj se literaturi nalaze kontradiktorni podaci o prevalenciji tradicionalnoga i elektroničkoga vršnjačkog nasilja, što se pripisuje metodološkim nekonzistentnostima provedenih istraživanja (Olweus i Limber, 2018; Scheithauer, Smith i Samara, 2016). Rasprostranjenost se vršnjačkog nasilja kreće oko 20 %, odnosno svako peto dijete ima iskustvo vršnjačkog nasilja (Cotter i McGilloway, 2011; Machimbarrena i Garaigordobil, 2018). S druge strane, u istraživanjima se dobivaju različiti podaci o uključenosti djece i mladih u elektroničko nasilje od 10 % (Wölfer i sur., 2014), 13.4 % (Machimbarrena i Garaigordobil, 2018), 15.2 % (Modecki, Minchin, Harbaugh, Guerra i Runions, 2014), 17.2 % (Landstedt i Persson, 2014) pa čak i do 40 % (Aboujaoude, Savage, Starcevic i Salame, 2015). Istraživanje Baldry, Sorrentina i Farringtona (2019) sugerira kako je jedan od tri dječaka i jedna od četiri djevojčice žrtva elektroničkog nasilja. Rasprostranjenost tradicionalnih oblika vršnjačkog nasilja u Hrvatskoj, ovisno o istraživanju, za žrtve je u rasponu od 14.4 % do 31 %, za počinitelje nasilja od 2.3 % do 22 %, a za provokativne žrtve od 7.7 % do 16.4 % (Buljan Flander, Čorić Špoljar i Durman Marijanović, 2007; Sušac, Rimac i Ajduković, 2012; Velki i Vrdoljak, 2013).

U Hrvatskoj rezultati vezani uz prevalenciju elektroničkog nasilja među djecom i mladima također variraju ovisno o tome koji su aspekti elektroničkog nasilja predmet istraživanja. Prema istraživanju Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada i Hrabrog telefona Zagreba (2013) postoji doživljavanje primanja uvredljivih poruka, komentara, širenje lažnih informacija, ismijavanje ili izoliranje, vrijeđanje i blokiranje variraju od 15 do 26 %. U drugim je istraživanjima prevalencija i do 55 % (Buljan Flander, Dugić i Handabaka, 2015). Uz to, istraživanje o iskustvima i ponašanjima djece na internetu i na društvenoj mreži Facebook (Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Hrabri telefon, 2013) govori da je 46 % barem jedanput dobilo, a 9 % slalo uvredljive poruke i komentare, 16 % dobilo, a 4 % ih je slalo neželjene poruke seksualnog sadržaja, 26 % djece izjavilo je da su drugi širili laži o njima, dok je 7 % izjavilo da je to činilo, a 11 % da ih je netko namjerno blokirao ili izbacio iz grupe s ciljem da ih se izolira, dok je to činilo 13 % djece. S druge strane, Vieira, Rønning, Mari i Bordin (2019) dobivaju puno manji postotak izloženosti elektroničkom nasilju (1.9 %) nego tradicionalnom obliku vršnjačkog nasilja, što interpretiraju na način da kod elektroničkog nasilja djeca i mladi neka ponašanja ne interpretiraju uvijek kao nasilje. Također, obzirom na obilježja elektroničkog nasilja, ali i zbog neadekvatnih načina rješavanja problema

elektroničkog nasilja, moguća je brža izmjena uloga žrtve i počinitelja na način da žrtve elektroničkog nasilja mogu češće postati i počinitelji u odnosu na žrtve tradicionalnog nasilja (Aboujaoude i sur., 2015; Lazuras, Barkoukis i Tsorbatzoudis, 2017). Nastavno na to, u elektroničkom je nasilju moguća veća zastupljenost reaktivnih ili provokativnih žrtava koje su istovremeno žrtve tradicionalnog oblika nasilja među vršnjacima i počinitelji elektroničkog nasilja nad vršnjacima (Shetgiri, 2013).

Prediktori i posljedice elektroničkog nasilja

U okviru čimbenika koji pridonose pojavi elektroničkog nasilja autori naglašavaju nasilno ponašanje prema vršnjacima u školi, probleme u ponašanju (Sticca, Ruggieri, Alsaker i Perren, 2013), vršnjačku neprihvaćenost (Hinduja i Patchin, 2013; Piccoli, Carnaghi, Grassi, Stragà i Bianchi, 2020), upuštanje u rizična ponašanja na internetu (npr. slanje provokativnih fotografija, dopisivanje s nepoznatim osobama), prekomjerno korištenje interneta (Schultze-Krumbholz, Schultze, Zagorscak, Wölfer i Scheithauer, 2016) te slabije razvijenu empatiju (Livazović i Ham, 2019), samokontrolu (Rivituso, 2019), niži stupanj emocionalne kompetencije i iskustvo ranije viktimizacije (Kircaburun, Demetrovics, Király i Griffiths, 2020; Yang i Salmivalli, 2013). Od obiteljskih su se varijabli značajnim prediktorima pokazali izostanak roditeljske podrške i povezanosti (Wang, Iannotti i Nansel, 2009) i roditeljskoga nadzora (Nocentini, Fiorentini, Di Paola i Menesini, 2018), ali i strogo discipliniranje i kažnjavanje (Wong, 2010) kao drugi krajevi kontinuuma roditeljske uključenosti.

Doživljavanje je elektroničkog nasilja povezano s niskim samopouzdanjem, delinkventnim ponašanjem, obiteljskim problemima (Hinduja i Patchin, 2011), depresijom (Schultze-Krumbholz, Jäkel, Schultze i Scheithauer, 2012), osjećajem bespomoćnosti i ranjivosti (Sivashanker, 2013), psihosomatskim teškoćama te simptomima stresa i anksioznosti (Campbell, Spears, Slee, Butler i Kift, 2013; Landstedt i Persson, 2014). Istraživanjem Litwiler i Brausch (2013) dobivena je i povezanost doživljavanja elektroničkog nasilja sa zlouporabom sredstava ovisnosti, agresivnim ponašanjem i rizičnim seksualnim ponašanjem kod adolescenata. Uz to, doživljavanje je elektroničkog nasilja povezano sa školskom fobijom (Adomi, Eriki, Tiemo i Akpojotor, 2016), a u nekim slučajevima i sa suicidalnim mislima te pokušajima suicida (Bauman, Toomey i Walker, 2013; Hinduja i Patchin, 2010).

Posljedice elektroničkog nasilja na mentalno zdravlje djece i mladih nisu prisutne samo kod žrtava već i kod počinitelja, kod kojih se najčešće manifestiraju u obliku poremećaja u ponašanju (Hinduja i Patchin, 2010). Mladi koji čine ili sudjeluju u počinjenju elektroničkog nasilja također imaju veću vjerojatnost upuštanja u problematične odnose s vršnjacima te pokazuju manje prosocijalnog ponašanja od vršnjaka koji nisu uključeni u elektroničko nasilje (Campbell i sur., 2013). Već spomenuti počinitelji-žrtve, koji se premještaju iz uloge žrtve u

počinitelja nasilja, skloni su razvoju poremećaja u ponašanju, depresije, suicidalnog razmišljanja i pokušaja suicida (Hinduja i Patchin, 2010; Mirsky i Omar, 2015; Perren, Dooley, Shaw i Cross, 2010; Sourander i sur., 2010).

Poznavanje rizičnih čimbenika i posljedica elektroničkog nasilja može biti od velikog značaja prilikom intervencija, ali i osmišljavanja, a u konačnici i uspješnosti preventivnih programa.

Upućenost prosvjetnih djelatnika u elektroničko nasilje

Budući da se u školskom okruženju može najjasnije uočiti, potaknuti, ali i zaustaviti socijalna dinamika žrtve, počinitelja i promatrača, nezamjenjiva je uloga učitelja u prevenciji nasilja među vršnjacima u školskom kontekstu, koji uz upravljanje i balansiranje dinamikom procesa učenja aktivno, istovremeno direktno ostvaruju utjecaj na dinamiku odnosa unutar razreda (Elledge i sur., 2013; Olenik-Shemesh, Heiman i Eden, 2012). Drugim riječima, učitelji su u izravnom doticaju sa situacijama nasilja među djecom, uključujući i elektroničko nasilje (Pytash, Morgan i Batchelor, 2013). Unatoč važnosti uloge učitelja istraživanja provedena na učiteljima upućuju na manjak razvijenih adekvatnih kompetencija za suočavanje s problematikom elektroničkog nasilja, a također iskazuju i nezadovoljstvo sa znanjem koje su stekli tijekom visokoškolskog obrazovanja u području elektroničkog nasilja među vršnjacima (Cassidy, Brown i Jackson, 2012; Ries, Yanes Cabrera i Ballesteros Moscosio, 2014). Najvažniji je korak u razrješavanju i zaustavljanju elektroničkog nasilja upravo povjerenje žrtve i povjerenje u uspješnost intervencija od strane odraslih, a prema nalazima većeg broja istraživanja (Ortega-Barón, Buelga-Vasquez i Cava-Caballero, 2016) djeca žrtve svoje učitelje ne percipiraju kompetentnima. Nalazi DeSmet i suradnika (2015) pokazuju kako većina prosvjetnih djelatnika ne rješava situacije elektroničkog nasilja na adekvatan način. Jednim je istraživanjem pokazano kako su učitelji ipak većinom spremni prijaviti elektroničko zlostavljanje učenika stručnoj službi, ali nemaju uvid u to što bi stručna služba naknadno poduzela po tom pitanju (Stauffer, Heath, Coyne i Ferrin, 2012). Prema tome, nepovjerenje i neznanje vezano uz uspješnost adekvatnih intervencija u slučajevima elektroničkog nasilja prisutno je i od strane žrtava i učitelja, što potvrđuju i rezultati većeg broja istraživanja, kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj. Nastavno na to, UNICEF je u Hrvatskoj 2010. godine proveo istraživanje kojim su ispitani stavovi učitelja u osnovnim školama o elektroničkom nasilju. Istraživanjem je dobiveno kako u slučaju neprimjerenih SMS poruka prenatrženog ljubavnog ili seksualnog sadržaja 11.7 % učitelja ne bi ništa poduzelo, u 13 % slučajeva učitelji ne bi reagirali na agresivne prijeteće sadržaje na internetu upućene učenicima, dok oko 15 % učitelja ne bi ništa poduzelo ako bi saznali da učenici sudjeluju u grupama rугanja na Facebooku. Učitelji u 15.5 % slučajeva navode kako najvjerojatnije ne bi ništa učinili po pitanju elektroničkog nasilja među učenicima jer to nije njihov posao (Pregrad, Tomić Latinac, Mikulić i Šeparović, 2010). Stauffer i suradnici (2012) svojim su

istraživanjem dobili podatak da je 60 % ispitanih učitelja bilo nesigurno ili protivno implementiranju formalnog programa prevencije nasilja u svoje škole. Autori kao razlog naglašavaju kako učitelji možda iz prve ruke ne vide efikasnost provedenih programa, što bi mogla biti zabrinjavajuća okolnost za daljnje pokušaje integracije programa prevencije nasilja u škole. Indiferentnost učitelja ili pak nedostatak znanja može biti jedan od uzroka neuspjeha u provođenju školske politike nulte stope tolerancije na nasilje ili neadekvatnosti strategija prevencije nasilja (Sakellariou, Carroll i Houghton, 2012) te bi sukladno tome edukacija o posljedicama elektroničkog nasilja kao i procesima postupanja trebala biti polazišna točka preventivnih programa.

Prevenција elektroničkog nasilja u školskom okruženju

Unatoč brojnim teorijskim pristupima, pretpostavkama i empirijskim nalazima prevencija se vršnjačkog nasilja, u širem smislu, osniva na spoznajama o rizičnim faktorima, odnosno onima koji dovode do pojave vršnjačkog nasilja, i spoznajama o faktorima zaštite, točnije njihovu osnaživanju (Bašić, 2009). Osim uobičajene podjele prevencije na primarnu, sekundarnu i tercijarnu, aktualno prihvaćena klasifikacija prevencije s obzirom na obuhvat potencijalnih korisnika preventivnih aktivnosti razlikuje tri razine djelovanja: univerzalna, selektivna i indicirana. Prema Walkeru i Shinnu (2002) kod djece koju ne procjenjujemo rizičnom djelujemo primarnom prevencijom i univerzalnim intervencijama, dok kod djece kod koje procjenjujemo potencijalni rizik za razvoj teškoća u ponašanju ili već iskazuju pojedina neprihvatljiva ponašanja djelujemo sekundarnim preventivnim mjerama te selektivnim intervencijama. Kod djece koja iskazuju manifestne teškoće u ponašanju primjenjujemo tercijarne vrste preventivnih aktivnosti s ciljanim intervencijama. Razvidno je da pojam prevencija obuhvaća sveobuhvatne mjere, a intervencije podrazumijevaju proces djelovanja na učenika (Bilić, 2018). Najuspješnije se pokazuju multimodalne intervencije koje su usmjerene na individualne, obiteljske, školske i druge čimbenike.

Prema Snakenborg, Van Acker i Gable (2011) u prevenciji elektroničkog nasilja potrebno je obuhvatiti zakonsku i pravnu regulativu korištenja medija, u nastavni sadržaj uklopiti znanja o sigurnom korištenju interneta, kao i eventualnom protokolu postupanja, odnosno nužno je obuhvaćanje tehnološkog pristupa prevenciji ili smanjivanju elektroničkog nasilja. Prema modelu Farrella i Flanneryja (2006) razlikuju se četiri dimenzije programa prevencije elektroničkog nasilja. Prva dimenzija podrazumijeva rad i razvoj socijalne mreže sustava na koju je preventivni program usmjeren, odnosno razvoj socijalne, emocionalne i informatičke pismenosti učenika, osnaživanje međuvršnjačke podrške i mreže do užeg društvenog djelovanja i društvenog makrosustava. Druga dimenzija preventivnog djelovanja treba biti usmjerena na sadržaj i intenzitet rizičnih faktora u konkretnoj populaciji učenika, a treća na specifičnost dobnih skupina. Četvrta se dimenzija odnosi na svrhu

preventivnog programa koja može varirati ovisno od ciljne populacije (npr. smanjivanje generalnih/specifičnih oblika agresivnosti, poticanje poželjnih ponašanja i sl.).

Prepoznavanje elektroničkog nasilja, odnosno intervencija i prevencija istog predstavljaju izazov za stručnjake u školama (Lane, 2010; Von Marées i Petermann, 2012), pretežito zato što se elektroničko nasilje može odvijati istovremeno izvan i unutar prostornih granica škole (Schneider i sur., 2012) ili u tzv. „paralelnom prostoru“, koji se ne odnosi isključivo na školske hodnike, učionice, kantu ili školsko dvorište, ali je ipak prisutno u školi, na digitalnim uređajima učenika (Gaffney i Farrington, 2018).

S obzirom na negativne posljedice elektroničkog nasilja po mentalno zdravlje djece i mladih, škole već neko vrijeme uvode preventivne programe koji imaju za cilj smanjiti njegovu pojavu, kako u školskom okruženju, tako i izvan njega. Premda se elektroničko nasilje može odvijati i izvan prostora škole, rezultati istraživanja Rice i suradnika (2015) upućuju na to da više od polovice žrtava elektroničkog nasilja izjavljuje kako su počinitelji bili upravo njihovi vršnjaci iz razreda. U literaturi postoje brojne nekonzistentnosti u okviru dosadašnjih spoznaja o elektroničkom nasilju vezano uz prevenciju (Macaulay, Betts, Stiller i Kellezi, 2018). Metaanalizom programa prevencije nasilja među vršnjacima u školama (Evans, Fraser i Cotter, 2014) dobiveno je kako se u 50 % istraživanja smanjila uključenost u nasilje od strane počinitelja, a u 67 % postoji smanjenje viktimizacije. S druge strane, Zych, Ortega-Ruiz i Del Rey (2015) iznose kako pregledom istraživanja nije pokazan značajan učinak preventivnih programa, što je sukladno rezultatima metaanalize kojom je dobiveno kako se preventivnim programima smanjilo počinjenje nasilja za 9 - 15 %, a doživljavanje za 14 - 15 % (Gaffney, Farrington, Espelage i Tofi, 2019). Stauffer i suradnici (2012) na temelju ovih i njima sličnih nalaza navode kako implementacija programa kojima bi se reduciralo nasilničko ponašanje među vršnjacima predstavlja izazov za škole, ali i školski sustav općenito. Osim preventivnih programa kojim bi se smanjilo činjenje i doživljavanje nasilja, u slučajevima je elektroničkog nasilja neophodno reagirati sukladno postojećim protokolima. U Hrvatskoj, prema čl. 20, st. 2 Pravilnika o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima (NN 132/2013) dužnost je škole informirati učenike i roditelje o posljedicama neprimjerene komunikacije učenika na društvenim mrežama (npr. vrijeđanje, sramoćenje, kleveta, javni linč, objava fotografija učenika, videozapisa i sl.) te o načinima postupanja u slučajevima saznanja o nasilju u elektroničkim medijima sukladno Protokolu o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima (Ministarstvo obitelji branitelja i međugeneracijske solidarnosti, 2004). Navedeni Protokol navodi da je obaveza odgojno-obrazovne ustanove, odnosno stručne osobe za koordiniranje aktivnosti vezanih uz problematiku nasilja u odgojno-obrazovnoj ustanovi da što žurnije obavi razgovor s djetetom koje je počinilo nasilje uz nazočnost stručne osobe te ukaže

djetetu na neprihvatljivost i štetnost nasilnog ponašanja, te ga savjetovati i poticati na promjenu takvog ponašanja.

Škole su dužne pozvati roditelje ili skrbnike djeteta koje je počinilo nasilje i, između ostalog, izvijestiti ih o obavezi odgojno-obrazovne ustanove da slučaj prijavi nadležnom Centru za socijalnu skrb, Uredima državne uprave u županijama, policiji ili nadležnom državnom odvjetništvu.

Preventivni programi usmjereni na smanjenje elektroničkog nasilja

Espelage i Hong (2017) naglašavaju kako su programi prevencije elektroničkog nasilja u SAD-u i Kanadi (*i-SAFTEY; The Missing Program; Help-Assert Yourself-Humor-Avoid-Self-Talk-Own it*) po završetku pokazali povećanje znanja o sigurnosti na internetu, ali ne i izbjegavanja rizičnih ponašanja na internetu. Europski su programi prevencije koji su se sastojali od nekoliko predavanja kroz određeni vremenski period uz učenike uključivali učitelje i roditelje te su provodili interaktivnu edukaciju o elektroničkom nasilju, evaluacijama su pokazali značajnije stope smanjenja nasilja putem interneta. Neki od preventivnih programa koji su, s obzirom na ranije navedeno, pokazali značajno smanjenje elektroničkog nasilja, talijanski program *Noncadiamointrappola*, koji se usmjerio na edukaciju učitelja i prosvjetnih djelatnika o načinu smanjenja elektroničkog nasilja, čega je rezultat značajno smanjenje u elektroničkom nasilju (Menesini, Palladino i Nocentini, 2015); španjolski *ConRed* utemeljen na integrativnom pristupu te je uključivao učenike, nastavnike i obitelji, a pokazao je značajno smanjenje viktimizacije, ali i počinjenja elektroničkog nasilja (Ortega-Ruiz, Del Rey i Casas, 2012) i finski *KiVa*, koji je uz škole i učenike uključio i roditelje, obitelji te voditelje lokalnih zajednica (Salmivalli, Kärnä i Poskiparta, 2011; Williford i sur., 2013). Njemački program *Media Heroes* sastojao se od nekoliko predavanja za učenike i diskusije o negativnim posljedicama elektroničkog nasilja, ali bez uključenosti učitelja ili stručnjaka u edukaciju. Ovaj je program pokazao umjereno smanjenje elektroničkog nasilja u provedenim školama (Chaux, Velásquez, Schultze-Krumbholz i Scheithauer, 2016). S druge strane, drugi njemački program, *Surf-Fair*, koji se sastojao od samo jednoga teorijskog predavanja, nije pokazao značajno smanjenje viktimizacije u elektroničkom nasilju (Pieschl i Urbasik, 2013).

Na području Hrvatske provedeno je nekoliko programa s ciljem prevencije elektroničkog nasilja. UNICEF i Hrabri telefon utemeljili su 2008. projekt *Prekini lanac*, kojim su pokrenuli javnu kampanju prevencije elektroničkog nasilja među djecom. Ovaj se projekt sastojao od televizijskih spotova, plakata te edukativnih letaka namijenjenih djeci, roditeljima i učiteljima (Čosić Pregrad, Salečić i Tomić Latinac, 2010). Budući da su telekomunikacijski operatori bili dijelom ovog projekta, spomenuti materijali o prevenciji elektroničkog nasilja bili su distribuirani i na njihovim prodajnim mjestima. Nakon toga, tijekom 2009. godine osmišljen je i započeo s provedbom školski preventivni program *Prekini lanac!*, koji je usmjeren

na prevenciju elektroničkog nasilja i zlostavljanja te je integrirani dio (nastavak) osnovnog programa UNICEF-a *Stop nasilju među djecom – Za sigurno i poticajno okruženje u školama*, a sastavljen je od radionica za učitelje, roditelje i učenike.

Nadalje, 2016. godine u nakladi Filozofskog fakulteta Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku izdan je *Priručnik za voditelje programa prevencije nasilja putem interneta* (Babić Čikeš, Milić, Šincek i Tomašić Humer, 2016) u sklopu projekta *Ne e-nasilju*, na kojem su uz Filozofski fakultet u Osijeku sudjelovali i Centar za nestalu i zlostavljanu djecu te Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta. Program je usmjeren na prevenciju elektroničkog nasilja među djecom i mladima putem stvaranja sveobuhvatnog i samoodrživog programa. U navedenom Priručniku nalazi se niz osmišljenih radionica koje su predviđene za održavanje na satu razredne zajednice i mogu ih provoditi svi zainteresirani nastavnici i stručni suradnici u osnovnim i srednjim školama.

Drugi projekt u Hrvatskoj provodi Ambidekster klub u suradnji s Ministarstvom za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu politiku, Gradom Zagrebom i Gradom Gospićem. Naziv projekta je *Klikni za sigurnost*, a u njegov su program integrirana individualna savjetovanja, grupni radovi, edukativne radionice i tribine za učenike i roditelje, *online* i telefonsko savjetovanje, edukacija volontera uključenih u projekt i informiranje šire javnosti putem informativnih materijala (letaka ili postera) te promocija spota „Što se dogodi na internetu“ (Ambidekster klub, 2018).

Treći projekt prevencije elektroničkog nasilja provodi udruga roditelja „Korak po korak“, koja se priključila projektu *DeleteCyberbullying* (#DeleteCyberbullying, 2016). Ovaj projekt provodi COFACE (Konfederacija obiteljskih organizacija Europske unije) uz financijsku podršku programa Europske unije DAPHNE, koji ima za cilj pridonijeti zaštiti djece, mladih i žena od svih oblika nasilja. *DeleteCyberbullying* nudi dvije opcije za roditelje, učitelje i učenike. Prva je opcija video „Elektroničko nasilje: postoji izlaz“, a druga je aplikacija #Deletecyberbullying za android platforme pametnih telefona putem kojeg korisnici rješavaju kviz nakon kojeg su, ovisno o svojim rezultatima, preusmjereni na adekvatne izvore informacija o elektroničkom nasilju.

Preventivni program Hrabrog telefona pod nazivom *Hrabri Čuvari* (Hrabri telefon, 2017) usmjerio se na edukativne radionice namijenjene nastavnicima, stručnim suradnicima, roditeljima i učenicima. Nakon provedenih radionica učenici koji su bili educirani dobili su titulu „Hrabrih čuvara“ nakon čega su preuzeli aktivnu ulogu u pomoći i educiranju svojih vršnjaka o opasnostima elektroničkog nasilja putem radionica i poster-prezentacija.

Projekt *Surfajmo odgovorno* (Društvo „Naša djeca“ Maksimir, 2019) bio je dugotrajniji projekt društva „Naša djeca“ Maksimir u suradnji s Društvom „Naša djeca“ Petrinja i partnerstvu s OŠ „Ivan Filipović“ (Zagreb) i OŠ „Dragutin Tadijanović“ (Petrinja), u kojem je 80-ero učenika šestih razreda osnovnih škola tijekom šest mjeseci bilo uključeno u ciklus radionica s ciljem unaprjeđenja

socijalnih, emocionalnih i komunikacijskih vještina. Specifičnost je ovog programa bilo osnaživanja djece promatrača nasilja u svrhu bolje i brže reakcije na nasilje.

Također, Gradski ured za zdravstvo Grada Zagreba u siječnju 2019. godine započeo je projekt pod nazivom *Vrli novi svijet*, o utjecaju modernih tehnologija na zdravlje mladih. Projekt se provodi u većem broju osnovnih škola i učeničkih domova u Zagrebu usmjerenih educiranju nastavnika i stručnih suradnika. Edukacije provode stručnjaci iz Poliklinike za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba i Psihijatrijske bolnice Vrapče, a cilj je projekta senzibiliziranje na rizike i opasnosti suvremenih tehnologija po djecu, upoznavanje s utjecajem problema nasilja na razvoj djece i mladih te stjecanje novih znanja o komunikaciji i odnosu s djecom kao preventivnom aspektu pojave nasilja.

Podaci o evaluacijama preventivnih programa u Hrvatskoj dostupni su isključivo za programe koji se odnose na tradicionalno vršnjačko nasilje kao i za nasilje među vršnjacima generalno, dok nedostaju podatci za evaluacije specifičnih preventivnih programa namijenjenih smanjenju elektroničkog nasilja. Sukladno dostupnoj literaturi, uz najpoznatije preventivne programe „Za sigurno i poticajno okruženje u školama“ (UNICEF), „Afirmacijom pozitivnih vrijednosti“, CAP program (udruga „Korak po korak“) te program „Zajedno više možemo“ (MUP), najveći broj škola provodi i interne školske programe. Spomenuti programi u Hrvatskoj nisu isključivo vezani uz elektroničko nasilje, nego generalno uz vršnjačko nasilje i pokazuju niske do umjerene stope uspješnosti (Krapić Ivuša, 2016; Tomić Latinac i Nikčević Milković, 2009; Velki, Bačmaga i Juka, 2016; Velki i Ozdanovac, 2014). Tako npr. u osječkim školama unatoč petogodišnjoj provedbi brojnih prevencijskih programa nisu postignuti veći pozitivni pomaci (Velki, 2019). Evaluacija preventivnih aktivnosti u svrhu smanjena elektroničkog nasilja izdana od strane Filozofskog fakulteta u Osijeku pokazuje sličan trend (Babić Čikeš i sur., 2016). Navedene evaluacije preventivnih programa upućuju na potrebu za kontinuitetom i podrškom roditeljima, učenicima te nastavnom i stručnom kadru, a što je sukladno literaturi prema kojoj je za smanjenje nasilja potrebna kontinuirana i intenzivna provedba programa, aktivna suradnja roditelja, edukacija nastavnog i stručnog osoblja, involviranost učenika te uključenost veće društvene zajednice uz proaktivno djelovanje i zastupanje nenasilnog okruženja (Bilić, 2018).

Nedostatak sustavnih evaluacija otežava uvid u uspješnost programa i rad na povećanju efikasnosti pojedinih područja programa. Upravo zbog navedenog Vlada Republike Hrvatske u veljači 2020. godine, a po prijedlogu Ministarstva znanosti i obrazovanja, izglasala je donošenje Akcijskog plana za prevenciju nasilja u školama za razdoblje od 2020. do 2024. godine (Ministarstvo znanosti i obrazovanja, 2020). Akcijski plan baziran je na šest ciljeva: od usklađivanja i unaprjeđivanja zakonskog okvira za prevenciju nasilja u školama, donošenja povelje o nenasilju, sustavnog prikupljanja i obrade podataka koji su relevantni za prevenciju nasilja u školama, poboljšanja kvalitete i praćenja te povećavanje broja verificiranih školskih programa/projekata za prevenciju nasilja koji se provode u školama. Nadalje, ciljevi

su akcijskog plana i osiguravanje sustavne mjere potpore u prevenciji nasilja u školama učenicima, učiteljima, roditeljima/skrbnicima kao i pretpostavki za ostvarenje nulte tolerancije na nasilje u školama te, u konačnici, provođenje medijske kampanje o prevenciji nasilja u školama.

Okvirne smjernice u prevenciji elektroničkog nasilja

Autori poput Pyżalski i Poleszak (2019) dodatno ističu važnost kompleksnih programa koji bi obuhvaćali podjednako tradicionalni i elektronički oblik nasilja među vršnjacima jer smatraju da mladi koji čine električno nasilje često sudjeluju u činjenju tradicionalnog oblika nasilja nad vršnjacima. Jedna se od najčešćih smjernica odnosi na važnost educiranja djece i mladih sa svrhom boljeg prepoznavanja neprimjerenih ponašanja na internetu i borbe protiv nasilja (Cotter i McGilloway, 2011; Slonje i sur., 2012; Walker, 2014). U istraživanjima se ističe i važnost promicanja pozitivne školske klime kroz podržavanje djece i mladih, roditelja i nastavnika u zajedničkom radu kako bi škole bile sigurna mjesta na kojima su svi osnaženi da pomognu smanjiti učestalost elektroničkog nasilja (Ferráns i Selman, 2014; Voight, Austin i Hanson, 2013). Uz to, Bhat (2018) ističe kako izostanak jasne politike prikladnog ponašanja na internetu rezultira zajednicom koja je nesigurna u protokol prilikom suočavanja sa slučajevima elektroničkog nasilja, dok Walker (2014) predlaže uključivanje u školski kurikulum tema poput prikladnog komuniciranja internetom, medijske pismenosti te interkulturalnih i interpersonalnih teorija o komunikaciji. Napominje se i da je ključno učiti djecu i mlade razvijanju svjesnosti o rizicima, kao i razvoju inhibicije na internetu, odnosno sklonosti da se na internetu iznose stvari koje bi se ustručavali iznijeti uživo.

Pregledom programa prevencije elektroničkog nasilja može se zaključiti da su oni programi koji su se sastojali od više sati edukacije raspodijeljenih kroz određeni vremenski period imali veće stope smanjivanja elektroničkog nasilja od jednokratnih edukacija. U literaturi se nalazi nekoliko zajedničkih stavki na koje bi trebalo obratiti pozornost prilikom implementiranja programa prevencije elektroničkog nasilja u škole:

1. motiviranost učitelja i nastavnika za suočavanje s problematikom elektroničkog nasilja (Pyżalski i Poleszak, 2019)
2. suradnja svih zaposlenika škole na razvoju jasnih pravila o odnošenju prema drugima, kako uživo, tako i na internetu (Cross, Li, Smith i Monks, 2012; Ttofi i Farrington, 2011)
3. korištenje kvalitetnih interaktivnih edukacijskih aktivnosti prilikom poučavanja, npr. trening empatije i moralnog ponašanja ili učenje socijalnih vještina (Bilić, 2014; Yang i Salmivalli, 2015)
4. edukacija učenika, stručnjaka, nastavnika, ali i roditelja/skrbnika o elektroničkom nasilju (Macaulay i sur., 2018; Pyżalski i Poleszak, 2019)

5. intenzivan rad sa svim akterima elektroničkog nasilja, tj. počiniteljima, sekundarnim počiniteljima, žrtvama i (pasivnim) promatračima (Bhat, Chang i Ragan, 2013; Slonje i sur., 2012)
6. holistički pristup problemu sa svih razina: kombinacija preventivnog pristupa rješavanja problema te individualnog i kontekstualnog pristupa u radu sa žrtvama i počiniteljima (Ttofi i Farrington, 2011)
7. educiranje javnosti o aspektima sigurnog korištenja interneta u medijskim kampanjama (Aboujaoude i sur., 2015; Cotter i McGilloway, 2011), poput edukacije o zakonskim posljedicama elektroničkog nasilja te o posljedicama na žrtvu i njezino fizičko i mentalno zdravlje.

Zbog ozbiljnosti elektroničkog nasilja postoji tendencija da se njegovu prevenciju pokuša implementirati u zasebne programe, što se rezultatima istraživanja nije pokazalo dobrim trendom, upravo zbog visoke povezanosti elektroničkog i tradicionalnog oblika nasilja među vršnjacima (Pyžalski i Poleszak, 2019). Međutim, ako škole nemaju poseban program prevencije elektroničkog nasilja, Smith (2012) ističe kako bi u svojim programima protiv vršnjačkog nasilja trebale imati barem integriran dio koji bi se odnosio na prevenciju elektroničkog nasilja. Što se tiče treninga empatije, neki autori (Ang, 2015; Zych, Baldry, Farrington i Llorent, 2018) predlažu uključivanje treninga u školski program kao dio redovnog obrazovanja. Trening empatije može se odvijati na način da polaznici čitaju priče o iskustvima zlostavljanja te raspravljaju o žrtvinim emocijama, pa čak i igraju uloge na temelju stvarnih priča, tako da zaista osjete i odigraju emocije iz uloge žrtve. Prilikom raspravljanja o scenariju koji se dogodio, voditelj radionice polaznike uči o tehnikama rješavanja problema, odabiru alternativnih reakcija i posljedicama ponašanja za sve uključene u nasilno ponašanje (Froeschle Hicks, Le Clair i Berry, 2016). Uzevši u obzir sve navedeno, jasno je kako ne postoji konsenzus oko prevencije ni usmjeravanja problema elektroničkog nasilja (Aboujaoude i sur., 2015).

Navedene informacije stavljaju dodatan naglasak na ulaganje truda pri osmišljavanju programa koji imaju za cilj prevenciju tradicionalnog i elektroničkog nasilja među vršnjacima u školskom okruženju i daju blagu prednost integrativnim preventivnim pristupima koji se odnose na oba načina viktimizacije (Schneider i sur., 2012). Uz sve navedeno, Bradshaw (2015) naglašava važnost evaluacija preventivnih programa, navodeći kako je većina provedenih usmjerena na osmišljavanje samih strategija, bez evaluacije njihove uspješnosti, što se može ogledati i u konkretnom slučaju prevencije elektroničkog nasilja među vršnjacima. U literaturi izostaju sustavne evaluacije preventivnih programa u Hrvatskoj, što onemogućava provjeru efikasnosti već provedenih programa i ograničava znanstveno utemeljene smjernice za buduće programe prevencije elektroničkog nasilja.

Zaključak

Rezultati iz proučene literature upućuju na činjenicu kako je elektroničko nasilje prisutno na svim razinama obrazovanja i da može ostaviti brojne negativne posljedice po mentalno zdravlje djece i mladih. Upravo iz razloga što se odvija u virtualnom prostoru i ne ostavlja vidljive posljedice kao neki drugi oblici zlostavljanja, teško se prepoznaje, a još teže prevenira. Postoji nekoliko načina kojima bi programi intervencije i prevencije elektroničkog nasilja mogli biti unaprijeđeni, a tiču se, između ostalog, edukacije prosvjetnih djelatnika i učenika o pravnim posljedicama elektroničkog nasilja na svim razinama školovanja. Dodatne mjere podrške u vidu edukacije i davanja smjernica potrebne su i stručnjacima za mentalno zdravlje, odnosno u kontekstu škola – stručnim suradnicima koji svakodnevno rade s djecom i mladima. Edukacijom stručnjaka i pravovremenom reakcijom te adekvatnim radom s djecom i mladima koji su žrtve ili počinitelji elektroničkog nasilja mogla bi se otkloniti opasnost javljanja dugoročnih posljedica po njihovo mentalno zdravlje. Daljnjim bi istraživanjima bilo važno dobiti podatke o tome postiže li se smanjenje stope u situacijama kada preventivni programi obuhvaćaju i tradicionalno i elektroničko nasilje ili je učinkovitije provoditi preventivne programe za navedene oblike nasilja zasebno. Zaključno, u hrvatskom je kontekstu potrebno usmjeriti dodatnu pozornost na procjenu efikasnosti provedenih programa prevencije elektroničkog nasilja, odnosno dodatnim istraživanjima evaluirati programe čime bi se omogućila kvalitetnija izrada novih ili modifikacija postojećih programa prevencije elektroničkog nasilja.

Literatura

- #DeleteCyberbullying. (2014). *DeleteCyberbullying*. Preuzeto s: <https://deletecyberbullying.wordpress.com/>
- Aboujaoude, E., Savage, M. W., Starcevic, V. i Salame, W. O. (2015). Cyberbullying: Review of an old problem gone viral. *Journal of Adolescent Health, 57*(1), 10-18.
- Ackers, M. J. (2012). Cyberbullying: Through the eyes of children and young people. *Educational Psychology in Practice, 28*(2), 141-157. <https://doi.org/10.1080/02667363.2012.665356>
- Adomi, E. E., Eriki, J. A., Tiemo, P. A. i Akpojotor, L. O. (2016). Incidents of cyberbullying among library and information science (lis) students at Delta State University, Abraka, Nigeria. *International Journal of Digital Literacy and Digital Competence (IJDLDC), 7*(4), 52-63. <https://doi.org/10.4018/IJDLDC.2016100104>
- Ambidekster. (2018). *Klikni za sigurnost – projekt usmjeren prevenciji nasilja nad djecom*. Preuzeto s: <http://www.ambidekster.hr/hr/programi-i-projekti/klikni-za-sigurnost-projekt-usmjeren-prevenciji-nasilja-nad-djecom/>

- Ang, R. P. (2015). Adolescent cyberbullying: A review of characteristics, prevention and intervention strategies. *Aggression and Violent Behavior*, 25, 35-42. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.07.011>
- Athanasiades, C., Baldry, A. C., Kamariotis, T., Kostouli, M. i Psalti, A. (2016). The “net” of the internet: Risk factors for cyberbullying among secondary-school students in Greece. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 22(2), 301-317. <https://doi.org/10.1007/s10610-016-9303-4>
- Babić Čikeš, A., Milić, M., Šincek, D. i Tomašić Humer, J. (2016). *Priručnik za prevenciju nasilja preko interneta*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Baldry, A. C., Sorrentino, A. i Farrington, D. P. (2019). Cyberbullying and cybervictimization versus parental supervision, monitoring and control of adolescents' online activities. *Children and Youth Services Review*, 96, 302-307.
- Bašić, J. (2009). *Teorije prevencije: Prevencija poremećaja u ponašanju i rizičnih ponašanja djece i mladih*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bauman, S. (2013). Cyberbullying: What does research tell us? *Theory into Practice*, 52(4), 249-256.
- Bauman, S., Toomey, R. B. i Walker, J. L. (2013). Associations among bullying, cyberbullying, and suicide in high school students. *Journal of Adolescence*, 36(2), 341-350.
- Betts, L. R. (2016). *Cyberbullying: Approaches, consequences and interventions*. London, UK: Palgrave MacMillan.
- Bhat, C. S. (2018). Proactive cyberbullying and sexting prevention in Australia and the USA. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 28(1), 120-130. doi:<https://doi.org/10.1017/jgc.2017.8>
- Bhat, C. S., Chang, S. i Ragan, M. (2013). Cyberbullying in Asia. *Education about Asia*, 18, 36-39.
- Bilić, V. (2014). Correlates and outcomes of cyberbullying and cybervictimization. U: M. Orel (Ur.), *The new vision of future technologies* (str. 71-84). Ljubljana: Eduvision.
- Bilić, V. (2018). *Nove perspektive, izazovi i pristupi nasilju među vršnjacima*. Zagreb: Obrazovni izazovi i Učiteljski fakultet u Zagrebu.
- Bilić, V., Buljan Flander, G. i Hrpka, H. (2012). *Nasilje nad djecom i među djecom*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Bradshaw, C. P. (2015). Translating research to practice in bullying prevention. *American Psychologist*, 70(4), 322-332. <https://doi.org/10.1037/a0039114>
- Brewer, G. i Kerslake, J. (2015). Cyberbullying, self-esteem, empathy and loneliness. *Computers in Human Behavior*, 48, 255-260.
- Buljan Flander, G., Ćorić Špoljar, R. i Durman Marijanović, Z. (2007). Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbaćenost u školi. *Društvena istraživanja*, 16(1-2), 157-174.

- Buljan Flander, G., Dugić, S. i Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. *Klinička psihologija*, 8(2), 167-180.
- Campbell, M. A., Slee, P. T., Spears, B., Butler, D. i Kift, S. (2013). Do cyberbullies suffer too? Cyberbullies' perceptions of the harm they cause to others and to their own mental health. *School Psychology International*, 34(6), 613-629. doi:10.1177/0143034313479698
- Cassidy, W., Brown, K. i Jackson, M. (2012). 'Under the radar': Educators and cyberbullying in schools. *School Psychology International*, 33(5), 520-532. https://doi.org/10.1177/0143034312445245
- Chaux, E., Velásquez, A. M., Schultze-Krumbholz, A. i Scheithauer, H. (2016). Effects of the cyberbullying prevention program media heroes (Medienhelden) on traditional bullying. *Aggressive Behavior*, 42(2), 157-165. https://doi.org/10.1002/ab.21637
- Cotter, P. i McGilloway, S. (2011). Living in an 'electronic age': cyberbullying among irish adolescents. *The Irish Journal of Education*, 39, 44-56.
- Cowie, H. i Colliety, P. (2010). Cyberbullying: Sanctions or sensitivity? *Pastoral Care in Education*, 28(4), 261-268. https://doi.org/10.1080/02643944.2010.528017
- Cross, D., Li, Q., Smith, P. K. i Monks, H. (2012). Understanding and preventing cyberbullying: Where have we been and where should we be going? U: Q. Li, D. Cross i P. K. Smith (Ur.), *Cyberbullying in the global playground: Research from international perspectives* (str. 287-305). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Ćosić Pregrad, I., Salečić, J. i Tomić Latinac, M. (2010). *Prekini lanac. Priručnik programa prevencije elektroničkog zlostavljanja*. Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku.
- DeSmet, A., Aelterman, N., Bastiaensens, S., Van Cleemput, K., Poels, K., Vandebosch, H., Cardon G. i De Bourdeaudhuij, I. (2015). Secondary school educators' perceptions and practices in handling cyberbullying among adolescents: A cluster analysis. *Computers and Education*, 88, 192-201. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2015.05.006
- Društvo „Naša djeca“ Maksimir. (2019). *Surfajmo odgovorno*. Preuzeto s: http://www.dndmaksimirzg.hr/news/detail/237/18.11.2019
- Elledge, L. C., Williford, A., Boulton, A. J., DePaolis, K. J., Little, T. D. i Salmivalli, C. (2013). Individual and contextual predictors of cyberbullying: The influence of children's provictim attitudes and teachers' ability to intervene. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(5), 698-710. https://doi.org/10.1007/s10964-013-9920-x
- Espelage, D. L. i Hong, J. S. (2017). Cyberbullying prevention and intervention efforts: Current knowledge and future directions. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 62(6), 374-380. https://doi.org/10.1177/0706743716684793
- Espelage, D. L., Rao, M. i Craven, R. (2013). Relevant theories for cyberbullying research. U: S. Bauman, J. Walker i D. Cross (Ur.), *Principles of cyberbullying research: Definition, methods, and measures* (str. 49-67). New York, NY: Routledge.

- Evans, C. B., Fraser, M. W. i Cotter, K. L. (2014). The effectiveness of school-based bullying prevention programs: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior, 19*(5), 532-544. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.07.004>
- Farrell, A. D. i Flannery, D. J. (2006). Youth violence prevention: Are we there yet? *Aggression and Violent Behavior, 11*(2), 138-150. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2005.07.008>
- Ferrás, S. D. i Selman, R. (2014). How students' perceptions of the school climate influence their choice to upstand, bystand, or join perpetrators of bullying. *Harvard Educational Review, 84*(2), 162-187. <https://doi.org/10.1177/63/haer.84.2.h4883134101651mm>
- Froeschle Hicks, J., Le Clair, B. i Berry, S. (2016). Using solution-focused dramatic empathy training to eliminate cyber-bullying. *Journal of Creativity in Mental Health, 11*(3-4), 378-390.
- Gaffney, H. i Farrington, D. P. (2018). Cyberbullying in the United Kingdom and Ireland. U: A. Baldry, C. Blaya i D. P. Farrington (Ur.), *International perspectives on cyberbullying* (str. 101-143). London, UK: Palgrave Macmillan.
- Gaffney, H., Farrington, D. P., Espelage, D. L. i Ttofi, M. M. (2019). Are cyberbullying intervention and prevention programs effective? A systematic and meta-analytical review. *Aggression and Violent Behavior, 45*, 134-153.
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2010). Bullying, cyberbullying, and suicide. *Archives of Suicide Research, 14*(3), 206-221. <https://doi.org/10.1080/13811118.2010.494133>
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2013). Social influences on cyberbullying behaviors among middle and high school students. *Journal of Youth and Adolescence, 42*(5), 711-722. doi:10.1007/s10964-012-9902-4
- Hinduja, S. i Patchin, J. W. (2011). High-tech cruelty. *Educational Leadership, 68*(5), 48-52.
- Hrabri telefon. (2017). *Hrabri čuvari*. Preuzeto s: <https://udruga.hrabritelefon.hr/novosti/provedene-edukacije-za-nastavnike-strucne-suradnike-i-roditelje-u-sklopu-projekta-hrabri-cuvari-2/>
- Kavuk-Kalender, M. i Keser, H. (2018). Cyberbullying awareness in secondary and high schools. *World Journal on Educational Technology: Current Issues, 10*(4), 25-36. <https://doi.org/10.18844/wjet.v10i4.3793>
- Kircaburun, K., Demetrovics, Z., Király, O. i Griffiths, M. D. (2020). Childhood emotional trauma and cyberbullying perpetration among emerging adults: A multiple mediation model of the role of problematic social media use and psychopathology. *International Journal of Mental Health and Addiction, 18*, 548-566. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9941-5>
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N. i Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin, 140*(4), 1073-1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618>
- Krapić Ivuša, M. (2016). *Preventivni programi usmjereni na suzbijanje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama*. (Diplomski rad). Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci, Rijeka.

- Landstedt, E. i Persson, S. (2014). Bullying, cyberbullying, and mental health in young people. *Scandinavian Journal of Public Health*, 42(4), 393-399. <https://doi.org/10.1177/1403494814525004>
- Lane, D. K. (2010). Taking the lead on cyberbullying: Why schools can and should protect students online. *Iowa Law Review*, 96(5), 1791-1811.
- Lazuras, L., Barkoukis, V. i Tsorbatzoudis, H. (2017). Face-to-face bullying and cyberbullying in adolescents: Trans-contextual effects and role overlap. *Technology in Society*, 48, 97-101. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2016.12.001>
- Litwiller, B. J. i Brausch, A. M. (2013). Cyber bullying and physical bullying in adolescent suicide: The role of violent behavior and substance use. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(5), 675-684. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9925-5>
- Livazović, G. i Ham, E. (2019). Cyberbullying and emotional distress in adolescents: The importance of family, peers and school. *Heliyon*, 5(6), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2019.e01992>
- Macaulay, P. J., Betts, L. R., Stiller, J. i Kellezi, B. (2018). Perceptions and responses towards cyberbullying: A systematic review of teachers in the education system. *Aggression and Violent Behavior*, 43, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.08.004>
- Machimbarrena, J. M. i Garaigordobil, M. (2018). Prevalence of bullying and cyberbullying in the last stage of primary education in the Basque Country. *The Spanish Journal of Psychology*, 21(48), 1-10. <https://doi.org/10.1017/sjp.2018.41>
- Menesini, E., Palladino, B. E. i Nocentini, A. (2015). Noncadiamointrappola! [Let's not fall into the trap!]. U: T. Völlink, F. Dehue i C. Mc Guckin (Ur.), *Cyberbullying: From theory to intervention* (str. 1-20). London: Taylor & Francis Group.
- Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti. (2004). *Protokol o postupanju u slučaju nasilja među djecom i mladima*. Preuzeto s: <https://mdomsp.gov.hr/userdocsimages/arhiva/files/62300/Protokol%20o%20postupanju%20u%20slucaju%20nasilja%20medju%20djecom%20i%20mladima.pdf>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja. (2020). *Akcijski plan za prevenciju nasilja u školama 2020.-2024.* Preuzeto s: <https://mzo.gov.hr/vijesti/donesen-je-akcijski-plan-za-prevenciju-nasilja-u-skolama/3470>
- Mirsky, E. L. i Omar, H. A. (2015). Cyberbullying in adolescents: The prevalence of mental disorders and suicidal behavior. *International Journal of Child and Adolescent Health*, 8(1), 37-39. <https://doi.org/10.1177/2333794X19868887>
- Mishna, F., Cook, C., Gadalla, T., Daciuk, J. i Solomon, S. (2010). Cyber bullying behaviors among middle and high school students. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(3), 362-374. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01040.x>
- Modecki, K. L., Minchin, J., Harbaugh, A. G., Guerra, N. G. i Runions, K. C. (2014). Bullying prevalence across contexts: A meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health*, 55, 602-611. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.06.007>

- Morgan, H. (2013). Malicious use of technology: What schools, parents, and teachers can do to prevent cyberbullying. *Childhood Education*, 89(3), 146-151. <https://doi.org/10.1080/00094056.2013.792636>
- Myers, C. A. i Cowie, H. (2019). Cyberbullying across the lifespan of education: Issues and interventions from school to university. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(7), 1-14. <https://doi.org/10.3390/ijerph16071217>
- Narodne novine. (2013) *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi: Pravilnik o načinu postupanja odgojno-obrazovnih radnika školskih ustanova u poduzimanju mjera zaštite prava učenika te prijave svakog kršenja tih prava nadležnim tijelima*. Zagreb: Narodne novine, 132/2013.
- Nocentini, A., Fiorentini, G., Di Paola, L. i Menesini, E. (2019). Parents, family characteristics and bullying behavior: A systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 41-50.
- Notar, C. E., Padgett, S. i Roden, J. (2013). Cyberbullying: Resources for Intervention and Prevention. *Universal Journal of Educational Research*, 1(3), 133-145. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9941-5>
- Olenik-Shemesh, D., Heiman, T. i Eden, S. (2012). Cyberbullying victimisation in adolescence: Relationships with loneliness and depressive mood. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3-4), 361-374. <https://doi.org/10.1080/13632752.2012.704227>
- Olweus, D. i Limber, S. P. (2018). Some problems with cyberbullying research. *Current Opinion in Psychology*, 19, 139-143. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.04.012>
- Orel, A., Campbell, M., Wozencroft, K., Leong, E. i Kimpton, M. (2017). Exploring university students' coping strategy intentions for cyberbullying. *Journal of Interpersonal Violence*, 32(3), 446-462. <https://doi.org/10.1177/0886260515586363>
- Ortega-Barón, J., Buelga-Vasquez, S. i Cava-Caballero, M. J. (2016). The influence of school climate and family climate among adolescents victims of cyberbullying. *Comunicar*, 24(46), 57-65. <http://dx.doi.org/10.3916/C46-2016-06>
- Ortega-Ruiz, R., Del Rey, R. i Casas, J. A. (2012). Knowing, building and living together on internet and social networks: The ConRed cyberbullying prevention program. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(2), 302-312. <https://doi.org/10.4119/UNIBI/ijcv.250>
- Peebles, E. (2014). Cyberbullying: Hiding behind the screen. *Paediatrics and Child Health*, 19(10), 527-528. <https://doi.org/10.1093/pch/19.10.527>
- Perren, S., Dooley, J., Shaw, T. i Cross, D. (2010). Bullying in school and cyberspace: Associations with depressive symptoms in Swiss and Australian adolescents. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 4(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/1753-2000-4-28>
- Piccoli, V., Carnaghi, A., Grassi, M., Stragà, M. i Bianchi, M. (2020). Cyberbullying through the lens of social influence: Predicting cyberbullying perpetration from perceived peer-norm, cyberspace regulations and ingroup processes. *Computers in Human Behavior*, 102, 260-273. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.001>

- Pieschl, S. i Urbasik, S. (2013). Does the cyber bullying prevention program surf-fair work? An evaluation study. U: R. Hanewald (Ur.), *From cyber bullying to cyber safety: Issues and approaches in educational contexts* (str. 205-224). New York, SAD: Nova Science Publishers.
- Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba, Hrabri telefon. (2013). *Koliko vremena i uz koje rizike djeca provode na internetu i Facebooku*. Preuzeto s: <http://www.poliklinikadjeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/nase-istrazivanje-koliko-vremena-i-uz-koje-rizikedjeca-provode-na-internetu-i-facebooku/>
- Pregrad, J., Tomić Latinac, M., Mikulić, M. i Šeparović, N. (2010). *Iskustva i stavovi djece, roditelja i učitelja prema elektroničkim medijima – Izvještaj o rezultatima 53 istraživanja provedenih među djecom, učiteljima i roditeljima u sklopu programa prevencije elektroničkog nasilja „Prekini lanac!“*. Ured UNICEF za Hrvatsku. Preuzeto s: <http://www.unicef.hr/publikacije/>
- Pytash, K. E., Morgan, D. N. i Batchelor, K. E. (2013). Recognize the signs: Reading young adult literature to address bullying. *Voices from the Middle*, 20(3), 15-20.
- Pyżalski, J. i Poleszak, W. (2019). Peer violence and cyberbullying prevention programmes. U: R. Porzak (Ur.), *Prevention in school: Current situation and future prospects for prevention in Poland* (str. 186-191). Lublin, Poljska: „You Have a Chance“ Foundation.
- Rice, E., Petering, R., Rhoades, H., Winetrobe, H., Goldbach, J., Plant, A., Montoya, J. i Kordic, T. (2015). Cyberbullying perpetration and victimization among middle-school students. *American Journal of Public Health*, 105(3), 66-72. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2014.302393>
- Ries, F., Yanes Cabrera, C. M. i Ballesteros Moscosio, M. Á. (2014). The training needs of future secondary education teachers in Spain. *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education*, 5(2), 1661-1668. <https://doi.org/10.20533/ijcdse.2042.6364.2014.0233>
- Rivituso, J. (2019). Cyberbullying victimization among college students: An interpretive phenomenological analysis. *Journal of Information Systems Education*, 25(1), 71-76.
- Sakellariou, T., Carroll, A. i Houghton, S. (2012). Rates of cyber victimization and bullying among male Australian primary and high school students. *School Psychology International*, 33(5), 533-549. <https://doi.org/10.1177/0143034311430374>
- Salmivalli, C., Kärnä, A. i Poskiparta, E. (2011). Counteracting bullying in Finland: The KiVa program and its effects on different forms of being bullied. *International Journal of Behavioral Development*, 35(5), 405-411. <https://doi.org/10.1177/0165025411407457>
- Scheithauer, H., Smith, P. K. i Samara, M. (2016). Cultural issues in bullying and cyberbullying among children and adolescents: Methodological approaches for comparative research. *International Journal of Developmental Science*, 10(1-2), 3-8. <https://doi.org/10.3233/DEV-1600085>
- Schneider, S. K., O'Donnell, L., Stueve, A. i Coulter, R. W. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: A regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102(1), 171-177. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300308>

- Schultze-Krumbholz, A., Jäkel, A., Schultze, M. i Scheithauer, H. (2012). Emotional and behavioural problems in the context of cyberbullying: A longitudinal study among German adolescents. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3-4), 329-345. <https://doi.org/10.1080/13632752.2012.704317>
- Schultze-Krumbholz, A., Schultze, M., Zagorscak, P., Wölfer, R. i Scheithauer, H. (2016). Feeling cybervictims' pain – The effect of empathy training on cyberbullying. *Aggressive Behavior*, 42(2), 147-156. <https://doi.org/10.1002/ab.21613>
- Shetgiri, R. (2013). Bullying and victimization among children. *Advances in Pediatrics*, 60(1), 33-51. <https://doi.org/10.1016/j.yapd.2013.04.004>
- Sivashanker, K. (2013). Cyberbullying and the digital self. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 52(2), 113-115. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2012.11.008>
- Slonje, R., Smith, P. K. i Frisen, A. (2012). Processes of cyberbullying, and feelings of remorse by bullies: A pilot study. *European Journal of Developmental Psychology*, 9, 244-259. <https://doi.org/10.1080/17405629.2011.643670>
- Smith, P. K. (2012). Cyberbullying: Challenges and opportunities for a research program – A response to Olweus (2012). *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 553-558. <https://doi.org/10.1080/17405629.2012.689821>
- Snakenborg, J., Van Acker, R. i Gable, R. A. (2011). Cyberbullying: Prevention and intervention to protect our children and youth. Preventing School Failure. *Alternative Education for Children and Youth*, 55(2), 88-95. <https://doi.org/10.1080/1045988X.2011.539454>
- Sourander, A., Klomek, A. B., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., ... Helenius, H. (2010). Psychosocial risk factors associated with cyberbullying among adolescents: A population-based study. *Archives of General Psychiatry*, 67(7), 720-728. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2010.79>
- Starcevic, V. i Aboujaoude, E. (2015). Cyberchondria, cyberbullying, cybersuicide, cybersex: “New” psychopathologies for the 21st century? *World Psychiatry*, 14(1), 97-100. <https://doi.org/10.1002/wps.20195>
- Stauffer, S., Heath, M. A., Coyne, S. M. i Ferrin, S. (2012). High school teachers' perceptions of cyberbullying prevention and intervention strategies. *Psychology in the Schools*, 49(4), 352-367. <https://doi.org/10.1002/pits>
- Sticca, F., Ruggieri, S., Alsaker, F. i Perren, S. (2013). Longitudinal risk factors for cyberbullying in adolescence. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 52-67. <https://doi.org/10.1002/casp.2136>
- Sušac, N., Ajduković, M. i Rimac, I. (2016). Učestalost vršnjačkog nasilja s obzirom na obilježja adolescenata i doživljeno nasilje u obitelji. *Psihologijske teme*, 25(2), 197-221.
- Tomić-Latinac, M. i Nikčević-Milković, A. (2009). Procjena učinkovitosti UNICEF-ovog programa prevencije vršnjačkog nasilja i zlostavljanja. *Ljetopis socijalnog rada*, 16(3), 635-657.

- Ttofi, M. M. i Farrington, D. P. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*, 7(1), 27-56
- Velki, T. (2019). Usporedba prevalencije i predikcije vršnjačkog nasilja sa vršnjačkim zlostavljanjem. *Ljetopis socijalnog rada*, 26(3), 363-390. doi:10.3935/ljsr.v26i3.218
- Velki, T., Bačmaga, I. i Juka, I. (2016). Vršnjačko zlostavljanje u osječkim školama i mjere prevencije. *Život i škola*, 62, 27-46.
- Velki, T. i Kuterovac Jagodić, G. (2016). Možemo li na temelju prediktora tradicionalnog vršnjačkog nasilja predviđati i elektroničko vršnjačko nasilje. *Društvena istraživanja*, 25(4), 523-545. <https://doi.org/10.5559/di.25.4.05>
- Velki, T. i Ozdanovac, K. (2014). Preventivni programi usmjereni na smanjenje vršnjačkog nasilja u osnovnim školama na području Osječko-baranjske županije. *Školski vjesnik: Časopis za pedagošku teoriju i praksu*, 63(3), 327-352.
- Velki, T. i Vrdoljak, G. (2013). Uloga nekih vršnjačkih i školskih varijabli u predviđanju vršnjačkog nasilnog ponašanja. *Društvena istraživanja*, 22(1), 101-120. <https://doi.org/10.5559/di.22.1.06>
- Vieira, M. A., Rønning, J. A., Mari, J. D. J. i Bordin, I. A. (2019). Does cyberbullying occur simultaneously with other types of violence exposure? *Brazilian Journal of Psychiatry*, 41(3), 234-237.
- Voight, A., Austin, G. i Hanson, T. (2013). *A climate for academic success: How school climate distinguishes schools that are beating the achievement odds*. Full Report. San Francisco, SAD: WestEd.
- Völlink, T., Bolman, C. A., Dehue, F. i Jacobs, N. C. (2013). Coping with cyberbullying: Differences between victims, bully- victims and children not involved in bullying. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 23(1), 7-24. <https://doi.org/10.1002/casp.2142>
- Von Marées, N. i Petermann, F. (2012). Cyberbullying: An increasing challenge for schools. *School Psychology International*, 33(5), 467-476. <https://doi.org/10.1177/0143034312445241>
- Waasdorp, T. E. i Mehari, K. R. (2019). Cyberbullying: Building the research in context. *Journal of Adolescent Health*, 65(5), 575-576. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.08.006>
- Walker, C. M. (2014). Cyberbullying redefined: An analysis of intent and repetition. *International Journal of Education and Social Science*, 1(5), 59-69.
- Walker, H. M. i Shinn, M. R. (2002). Structuring school-based interventions to achieve integrated primary, secondary, and tertiary prevention goals for safe and effective schools. Interventions for academic and behavior problems II: *Preventive and Remedial Approaches*, 44, 1-25.
- Wang, J., Iannotti, R. J. i Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent Health*, 45(4), 368-375. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2009.03.021>

- Williford, A., Elledge, L. C., Boulton, A. J., DePaolis, K. J., Little, T. D. i Salmivalli, C. (2013). Effects of the KiVa antibullying program on cyberbullying and cybervictimization frequency among Finnish youth. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 42(6), 820-833. <https://doi.org/10.1080/15374416.2013.787623>
- Wölfer, R., Schultze-Krumbholz, A., Zagorscak, P., Jäkel, A., Göbel, K. i Scheithauer, H. (2014). Prevention 2.0: Targeting cyberbullying @ school. *Prevention Science*, 15(6), 879-887. <https://doi.org/10.1007/s11121-013-0438-y>
- Wong, C. Y. (2010). Cyber-parenting: Internet benefits, risks and parenting issues. *Journal of Technology in Human Services*, 28(4), 252-273. <https://doi.org/10.1080/15228835.2011.562629>
- Yang, A. i Salmivalli, C. (2015). Effectiveness of the KiVa antibullying programme on bully-victims, bullies and victims. *Educational Research*, 57(1), 80-90. <https://doi.org/10.1080/00131881.2014.983724>
- Zych, I., Baldry, A. C., Farrington, D. P. i Llorent, V. J. (2018). Are children involved in cyberbullying low on empathy? A systematic review and meta-analysis of research on empathy versus different cyberbullying roles. *Aggression and Violent Behavior*, 45, 83-97. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.03.004>
- Zych, I., Ortega-Ruiz, R. i Del Rey, R. (2015). Systematic review of theoretical studies on bullying and cyberbullying: Facts, knowledge, prevention, and intervention. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.10.001>

Cyberbullying among Children and Youth: A Review of Prevention Programs

Abstract

In the last decade, a growing body of research has dealt with the effects of cyberbullying on mental health of children and youth, and the results have systematically shown that cyberbullying is on the rise and that the mental health consequences are negative for both victims and perpetrators. Effective prevention programs for cyberbullying targeting children, youth, professionals, parents, and all those involved in upbringing are being developed and evaluated in the world, Europe and Croatia. Common features of implementing successful prevention programs that most authors agree on are the education of students, teachers, professional assistants and parents, their collaboration, the use of quality interactive educational content and knowledge of following protocols for schools in cases of electronic violence.

Keywords: cyberbullying prevention, educational system, education, cooperation

Primljeno: 18.2.2020.